ئەلشىر نەۋائىينىڭ ئاناتولىيەدىكى تەسىرى

يۇسۇپجان ياسىن

بۇ ماقالىنى بۈيۈك شائىر ۋە مۇتەپەككۇر ئەلشىر نەۋائى تۇغۇلغانلىقىنىڭ 570 يىللىقىغا بېغىشلايمىز

ئۇن بەشىنچى ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا خوراساندا ئەدەبىي ئىجادىيەت، سىياسىي ۋە مەدەنىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللانغان نىزامەددىن ئەلشىر نەۋائى مەشھۇر شائىر، سەنئەتكار، ئالىم، مۇتەپەككۇر ۋە دۆلەت ئەرباپى سۈپىتىدە تۈركىيلەرنىڭ تەپەككۇر ۋە مەدەنىيەت تارىخىدا يېڭى بىر دەۋر ياراتقانىدى. فرانسۇز شەرقشۇناسى جون پائۇل روكىس بۇ دەۋردە مەيدانغا كەلگەن مەدەنىي ھاياتتىن سۆز ئاچقاندا، نەۋائىنىڭ تارىخىي تۆھپىسىگە يۇقىرى باھا بەرگەن ۋە «قائىدىلىك ۋە نازۇك روھلۇق ھۆكۈمدار ھۈسەيىن بايقارا چاغاتاي تۈركچىسىدە مۇھىم ئەدەبىيات ئەسەرلىرىنى ياراتقان شائىر ۋەزىرى مىر ئەلشىر نەۋائىنىڭ ياردىمى بىلەن ھىراتنى شەرقنىڭ فلورىنسىيەسىگە ئايلاندۇردى. بۇ پەۋقۇلئاددە بىر دەۋر ئىدى»① دەپ خاراكتېرلەندۇرگەن.

نەۋائى شېئىر، دىن - تەسەۋۋۇپ، ئەخلاق، تارىخ، تەزكىرە ۋە ھۆججەتشۇناسلىق قاتارلىق ساھەلەردە 30 پارچىگە يېقىن ئەسەر يازغان ۋە تۈركىي تىلدىكى نۇرغۇن ئەدەبىي تۈرنىڭ باشلامچىسى بولغان، يەنى تۈركىي تىلدىكى تۇنجى خەمسەنى ئۇ يازغان، تۈركچە تۇنجى شائىرلار تەزكىرىسى ئۇنىڭ تەرىپىدىن قەلەمگە ئېلىنغان. ئارۇز بىلەن مۇناسىۋەتلىك تۇنجى نەزەرىيىۋى ئەسەرنى ئۇ ياراتقان. دىۋانغا ئىسىم قويۇش ئەنئەنىسى ۋە بۇ خىل ئەسەرنى دىباجە بىلەن باشلاش ئۇسۇلى تۇنجى قېتىم ئۇنىڭ ئىجادىيىتىدە كۆرۈلگەن. نەۋائىنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرىدە تۈرك-ئۇيغۇر ئىدىئولوگىيە تارىخىدا ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان ئىنساننى مەركەز قىلىشتىن ئىبارەت باش تېما ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇلۇپ تۈرلۈك نۇقتىدىن تەھلىل قىلىنغان. نەۋائى كاتتا ۋە باي بىر يۈرۈش ئەسەرلىرى بىلەن بىر تەرەپتىن كلاسسىك چاغاتاي شېئىرىيىتىنى ئەڭ يۇقىرى دەرىجىسىگە چىقارغان، يەنە بىر تەرەپتىن چاغاتايچىنىڭ يۈكسەك بىر ئەدەبىي تىل ئىكەنلىكىنى گۈزەل ئۆرنەكلەر بىلەن ئىسپاتلىغان. دېمەك، نەۋائى ئەدەبىي ئەسەرلىرىدە ئىپادە قىلغان پىكرىي ۋە بەدىئىي ئۈستۈنلىكى بىلەن چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ بۈيۈك ۋەكىلىگە ئايلانغان. نەۋائىنىڭ دەۋردىشى ھۈسەيىن بايقارا ئۇنىڭغا ناھايىتى يۇقىرى باھا بېرىپ: «قابىلىيىتىنىڭ يۇلتۇزىنى ئەڭ ئېگىزدىكى دەرىجىدىن ئەڭ يۈكسەك چوققىغا قەدەر كۆتۈرگەن ۋە خورلۇق تۇپرىقىدىن پەلەكنىڭ چېكىگە قەدەر يەتكۈزگەن»②دەپ تەرىپلىسە، بابۇر شاھمۇ «ئەلشىر بەگ تەڭدىشى يوق ئادەم ئىدى. تۈركىي تىلدا شۇنداق شېئىرلارنى يېزىپتۇكى، ھېچكىم ئۇنىڭچىلىك كۆپ

ھەم ياخشى يازغان ئەمەس»③ دەپ خاراكتېرلەندۈرگەن. نەۋائىينىڭ شۆھرىتى ۋە ئەسەرلىرى ئاشۇ دەۋردىلا ئوتتۇرا ئاسىيادىن ھالقىپ، ئىران، ئىراق، ھىندىستان، كاۋكاز، ئىدىل بويلىرى، قىرىم، ئاناتولىيە (ئانادولۇ) ۋە رۇمەلىگە قەدەر تارقالغان. مەشھۇر شەرقشۇناس ۋ.ۋ. بارتولد بۇ ھەقتە توختىلىپ: «ئەلىشىر نەۋائىي ئۆزىدىن بۇرۇن ياشىغان شائىرلارنىڭ ھەممىسىدىن ھالقىپ كەتتى. ئۇ پارسچىمۇ يازدى، لېكىن ھەقىقىي تۈرك شائىرى سۈپىتىدە شۆھرەت قازاندى. ئەسەرلىرى توبۇل شەھىرىدىن ئىستانبۇلغا قەدەر بولغان رايونلاردا پۈتۈن تۈركلەر ئۆچۈن كلاسسىك ئەدەبىياتقا ئايلاندى»④ دەپ كۆرسەتكەن. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغىنىدەك، نەۋائىي تۈركىي تىلى ۋە ئەدەبىياتىنى بىر مەدەنىيەت جۇغلانمىسى سۈپىتىدە ئەڭ ئىنچىكە بىر سۈزگۈچتىن ئۆتكۈزگەن ۋە بۈگۈنكى كۈندە چاغاتاي تىلى دېگەن نام بىلەن ئاتىلىۋاتقان ئەدەبىي تىلغا ئۆزىنىڭ نامىنى بېرىپ، ئۇنى «نەۋائىي تىلى»، «نەۋائىي تەرزى» دەپ تەرىپلىنىدىغان بىر تىلغا ئايلاندۇرغان بۈيۈك بىر سەنئەتكار ئىدى. بۇ ئالاھىدىلىكى بىلەنمۇ نەۋائىي دۇنيادا يېگانە بىر شەخستۇر. ئۇنىڭ سىرتىدا دۇنيادا ھېچقانداق بىر تىل بىر شائىرنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان ئەمەس.

نەۋائىينىڭ ھايات چېغىدىلا ئىجادىيىتىنىڭ تېمورىيلار چېگرىسىدىن ھالقىپ شۇنچە كەڭ جۇغراپىيىلىك دائىرىگە تەسىر كۆرسەتكەنلىكى ئالدى بىلەن ئۇنىڭ ئۇسلۇبى ۋە ئەدەبىي كامالىتىنىڭ ئۈستۈنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا تېررىتورىيىسى ئوتتۇرا ئاسىيادىن غەربىي ئاسىيا ۋە شەرقىي ياۋروپاغا قەدەر كېڭەيگەن تېمۇرىيلارنىڭ شۇ مەزگىلدە قوشنا مەملىكەتلەر بىلەن بولغان مەدەنىيەت مۇناسىۋەتلىرىمۇ نەۋائىي تەسىرىنىڭ كېڭىيىشىدە تۈرتكىلىك رول ئوينىغان.

ئون بەشىنچى ئەسىردە تېمۇرىيلار بىلەن ئوسمانلىلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت كۈچىيىپ، ئىككى مەملىكەت ئوتتۇرىسىدا مەدەنىيەت ۋە ئىلىم-پەن ئالاقىسى قويۇقلاشقان. بۇ چاغدا ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىدىن قازىزادە رۇمى، فەنارى ئالى قاتارلىق بىر مۇنچە ئىلىم ئىگىلىرى ھىرات، بۇخارا ۋە سەمەرقەندكە كېلىپ ئۆگىنىش، ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات بىلەن شۇغۇللانغان. ئوسمانلى شائىرلىرىدىن شەيھى، ئابدۇللاھ ئىلاھى، مەلىھى، كاستامونۇلۇ جامى، ئۆمەر رۇشەنى، بۇرسالى قەندى، بەھىشتى سىنان، جەملى ۋە كاتىبى قاتارلىقلارمۇ تۈرلۈك سەۋەبلەر بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەدەنىيەت مەركەزلىرىنى زىيارەت قىلىپ، بۇ يەردە مەيدانغا كەلگەن ئىلمىي ۋە ئەدەبىي تەرەققىيات بىلەن يېقىندىن ئۇچراشقان. بۇلار تېمۇرىيلارنىڭ ئەدەبىيات مەھسۇللىرىنى ئوسمانلى تۈركلىرىگە تونۇشتۇرۇشتا مۇھىم ۋاستە بولغان. ئوسمانلى سۇلتانلىرىدىن مۇرات II (1421ـ1451)، فاتىھ سۇلتان مەھمەت II (1451ـ1481)، بەيازىد II (1481ـ1512)، ياۋۇز سۇلتان سەلىم (1512ـ

1520) ۋە قانۇنى سۇلتان سۇلەيمان (1566-1520) قاتارلىقلار ئىلىم-پەن ۋە سەنئەتنىڭ ھامىسى بولۇپ، بۇ سۇلتانلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردە تۈرك تىلى ۋە ئەدەبىياتى ناھايىتى تەرەققىي قىلغان. ئۇلارنىڭ مەدەنىيەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن يۈرگۈزگەن بەزى قارار ۋە تەدبىرلىرى ھەتتا ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى سىرتىدىكى ئىلىم ئىگىلىرى ۋە ئەدىب – شائىرلارنىمۇ جەلپ قىلغان. نەتىجىدە تىمۇرىيلار مۇھىتىدا يېتىشكەن بىر قىسىم ئالىم ۋە شائىرلار ئاناتولىيە ۋە ئىستانبۇلغا بېرىپ، ئوقۇتۇش ۋە ئىلمىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. بۇلاردىن ئەلى قۇشچى ۋە فەتھۇللاھ شىرۋانى قاتارلىقلار ئوسمانلىلارنىڭ ماتېماتىكا ۋە ئاسترونومىيە ئىلمىگە كۆپ ھەسسە قوشقان. تۈركىيە ئالىمى جەمال كۇرنازنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، 15-ئەسىردىن باشلاپ تاكى 19-ئەسىرگە قەدەر خوراسان، ئىران، ھىندىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تەۋەسىدىكى سەمەرقەند، بۇخارا ۋە قەشقەر قاتارلىق شەھەرلەردىن ئالىم، شائىر ۋە باشقا سەنئەت ئەربابلىرىدىن بولۇپ جەمئىي 88 كىشى ئوسمانلى تەۋەسىگە بېرىپ، ئىجادىيەت ۋە ئىلمىي تەتقىقات بىلەن شۇغۇللانغان. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئابدۇللاھ نىدائى دېگەن شائىرنىڭ قەشقەرلىك كىشى ئىكەنلىكى مەلۇم.⑤ ئەيۇبتىكى قەشقەر خانىقاسىنىڭ شەيخى بولغان ئابدۇللا نىدائىنىڭ «رىسالەئى ھەققىييە» دېگەن ئەسىرى تەسەۋۋۇپ ۋە خانىقا ئەدەبىياتىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان ئەسەرلەرنىڭ بىرىدۇر. تۈركىيەدە گۈللەر نۇھئوغلۇ تەرىپىدىن تەييارلانغان «ئابدۇللا نىدائى قەشقەرى ۋە ‹رىسالەئى ھەققىييە›» (تەتقىقات—مەتىن—تەرجىمە) دېگەن كىتاب 2004—يىلى ئىستانبۇلدىكى سىمۇرغ نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى. ئەسەردە ئابدۇللا نىدائىنىڭ ھاياتى، تەسەۋۋۇپ ئىدىيىسى ۋە ئەسەرلىرى ھەققىدە مەلۇمات بېرىلىش بىلەن بىرلىكتە «رىسالەئى ھەققىييە» دېگەن ئەسەرنىڭ تۈركچە تەرجىمىسى بېرىلگەن. بۇنىڭدىن باشقا، ئەسەرنىڭ ئۈچ خىل قوليازما نۇسخىسى سېلىشتۇرۇلۇپ پارىچە مەتنىمۇ تۇرغۇزۇلغان. ئابدۇللاھ نىدائى ھەققىدە يەنە تۈركىيەلىك ئازمى بىلگىن دېگەن تەتقىقاتچىمۇ ئىزدەنگەن. ئۇ يازغان «ئابدۇللاھ نىدائى ۋە ئۇنىڭ ئىككى شېئىرى» دېگەن ئەسەر ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنىدىغان «تۈرك تىلى ۋە ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنىڭ 27-سانىدا ئېلان قىلغان. بۇ شائىرلار ھەققىدىكى مەلۇماتلار ناھايىتى چەكلىك ھەم ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمىنىڭ ئەسەرلىرى كۈنىمىزگە قەدەر يېتىپ كېلەلمىگەن بولسىمۇ، 15-ئەسىردىن كېيىن شائىرلار ئۈچۈن بىر خىل ئەدەبىي ئەنئەنىگە ئايلانغان نەۋائىنى ئۈرنەك قىلىشتەك ئىجادىيەت ئۇسۇلىدىن قارىغاندا، بۇ شائىرلارنىڭ ئوسمانلىلاردا نەۋائى ئەسەرلىرىنىڭ كۆچۈرۈپ تارقىتىلىشىدا ۋە ئۇنىڭ تەسىرىنىڭ ئىزچىل داۋام قىلىشىدا مۇھىم رول ئوينىغانلىقىنى جەزملەشتۈرۈشكە بولىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا ئۆزلىرىمۇ شائىر بولۇپ، شېئىر توپلاملىرىنى مىراس قالدۇرغان فاتىھ ۋە بەيازىد II قاتارلىق سۇلتانلار ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن ئوسمانلى تەۋەسىدە ئورتاق تىل ۋە ئورتاق بىر ئەدەبىي ئەنئەنە يارىتىشقا تىرىشقان. تىمورىيلار ئىمپېرىيىسىدە دۆلەت يېزىقى سۈپىتىدە قوللىنىلغان ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ 15-ئەسىردە ئوسمانلىلار سارىيىدىمۇ ھىمايە قىلىنىشى ۋە سارايدا ئوتتۇرا ئاسىياغا ئالاقىدار بىر دىۋاننىڭ تەسىس قىلىنىشى مۇشۇنداق بىر ئارزۇ نەتىجىسىدە مەيدانغا كەلگەن. بەيازىد II گە ئۇيغۇر يېزىقىنى ئۆگىتىش ئۈچۈن يېزىلغان بىر رىسالە ھازىر ئىستانبۇل مىللەت كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتىدۇ. ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ ساراي تەشكىلاتىدا ئوتتۇرا ئاسىيا خانلىقلىرى بىلەن رەسمىي خەت–ئالاقە قىلىشقا مەسئۇل مەخسۇس كاتىپلار بار ئىدى. «باخشى» ئۇنۋانىدا ئاتالغان بۇ مەمۇرلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سىياسىي ۋە ئىلمىي ۋەزىيىتىنى پىششىق بىلىدىغان ھەم ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن كىشىلەردىن تەيىنلەنگەنلىكى مەلۇم. شەيخزادە ئابدۇرەززاق باخشىمۇ فاتىھ سۇلتان مەھمەت دەۋرىدە مۇشۇنداق بىر ۋەزىپە بىلەن ئىستانبۇلدا تۇرغان ئىدى. 1474- يىلى شەيخزادە ئابدۇرەززاق باخشى ئۈچۈن فەنارىزادە قادى ئالى ئىستانبۇلدىن مەكتۇپ ئەۋەتىپ، نەۋائى تۇغۇلۇشتىن ئىككى يىل بۇرۇن «قۇتادغۇ بىلىگ» نىڭ ھىراتتا ئۇيغۇر يېزىغىدا كۆچۈرۈلگەن بىر نۇسخىسىنى توقاتتىن ئەكەلدۇرگەن. فاتىھ سۇلتان مەھمەتنىڭ ئۇزۇن ھەسەنگە قارشى غەلىبىلىك ھالدا ئاخىرلاشقان ھەربىي يۈرۈشىدىن كېيىن تۈرلۈك مەملىكەتلەرگە ئەۋەتىلگەن زەپەرنامىلار ئىچىدە ھەر ھالدا ئوتتۇرا ئاسىيا خانلىقلىرىغا ئەۋەتىلىش ئۈچۈن ئۇيغۇر ۋە ئەرەب يېزىقلىرى بىلەن 1474- يىلى يېزىلغان يارلىقنىڭمۇ شەيخزادە ئابدۇرەززاق باخشى تەرىپىدىن قەلەمگە ئېلىنغانلىقى مەلۇم. بۇ زات ئاياسوفىيا كۇتۇپخانىسىدا 4757 نومۇرلۇق تىزىملىكتە ساقلىنىۋاتقان، «ئەتەبەتۇل ھەقايىق» نىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان، ئۇيغۇر ۋە ئەرەب يېزىقلىرىدا يېزىلغان بىر مەجمۇئەنى تۈزۈش ۋە كۆچۈرۈش ئىشىنى 1479- يىلى تاماملىغان.⑥ فاتىھنىڭ ھېچقانداق بىر نەزەرىيىنى ئىلگىرى سۈرمەستىن ئوسمانلى تۈركلىرىگە ئۇيغۇرچىنى تونۇتۇپ، خوراسان ئەدىبلىرى بىلەن مۇناسىۋەتتە بولۇش شارائىتىنى يارىتىپ، ئەدەبىي تىل بىرلىكىنى تەدبىقلىنىش ساھەسىگە ئېلىپ كىرىشى تۈرك مەدەنىيەت تارىخىدا ئەھمىيەت بىلەن تىلغا ئېلىنىدىغان نۇقتىدۇر. بەيازىد II نىڭ شېئىرلىرىدا شەرق تەسىرى كۆزگە چېلىقىدىكەن، نەۋائىنىڭ ئەسەرلىرىدىمۇ ئوغۇز شىۋىسىنىڭ بەزى خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ كۆرۈلۈشى ئىككى ئەل ئوتتۇرىسىدا مەيدانغا كەلگەن تىل ۋە ئەدەبىي ئالاقىنىڭ مۇھىم بەلگىسى ھېساپلىنىدۇ.⑦ دېمەك، 15-ئەسىردىن ئېتىبارەن تىمۇرىيلار بىلەن ئوسمانلىلار ئوتتۇرىسىدا جانلانغان ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىي مۇناسىۋەتلەر ئىككى ئەل ئوتتۇرىسىدىكى ئىلىم-پەن ۋە ئەدەبىيات ئالاقىسىنى كۈچەيتىپ، ئۆز ئارا

تەسىر كۆرستىش دەۋرىنى مەيدانغا كەلتۈرگەن. نەۋائىنىڭ ئوسمانلى ئەدەبىياتىدىكى تەسىرى مۇشۇنداق بىر تارىخىي شارائىتتا بارلىققا كەلگەن.

نەۋائىنىڭ ئەسەرلىرى فاتىھ سۇلتان مەھمەت دەۋرىدىلا ئوسمانلى شائىرلىرىغا تونۇلۇشقا باشلىغان. نەۋائىنىڭ ئاناتولىيەدىكى تەسىرىگە دائىر دەستلەپكى مەلۇماتلارنى بىز ئوسمانلىلاردا بارلىققا كەلگەن شائىرلار تەزكىرىلىرى بىلەن دىۋان ئەدەبىياتىغا مۇناسىۋەتلىك مەنبەلەردىن ئۆگىنىمىز. شۇنىسى ئېنىقكى، شائىرلار تەزكىرىلىرىدە نەۋائىنىڭ بىئوگرافىيىسى ۋە شېئىرلىرى ھەققىدە تولۇق مەلۇماتلار ئۇچرىمايدۇ. بۇ نەۋائىنىڭ ئاناتولىيەدە ياشىمىغانلىقى ۋە ئوسمانلى تۈركچىسىدىن پەرقلىق بولغان بىر تىل شۇنىسى قوللانغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. لېكىن نەۋائىنىڭ تەزكىرىلەردە ئورۇن ئېلىشى شېئىردىكى ئۇسلۇب مەسىلىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. چۈنكى تەزكىرىلەردە بەزى شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىدا كۆرۈلگەن شەكىل ۋە ئۇسلۇبنىڭ مەنبەسىنى ياكى باشلانغۇچىنى كۆرستىپ بېرىش ئېھتىياجى نەۋائىدىن سۆز ئېچىلىشىنىڭ مۇھىم سەۋەبلىرىدىن بىرى ئىدى. كلاسسىك ئوسمانلى شېئىرىدا نەۋائى ئاناتولىيە تۈرك ئەدەبىياتى مەيدانغا كېلىشتىن بۇرۇن شەكىللەنگەن بىر ئەدەبىي ئېقىم (مەكتەپ) نىڭ ۋەكىلىدۇر. ئاناتولىيە شائىرلىرى ئۇنى ۋە ئۇنىڭ شېئىرلىرىنى يېتەكچى قىلغان. كىشىلىكىگە ھۆرمەت ھېسسىياتىدا بولغان، نەۋائىنى ئەدەبىي تەرەپلىرى بىلەن شېئىرلىرىگە تىما قىلغان. ئوسمانلىلاردا ئۆز ساھەسىدە ئېقىم تەشكىل قىلغان شائىرلار ئۇنىڭ ئىسمىنى شېئىرلىرىدا ئەسلەشنى بىر خىل ئېھتىياج دەپ قارىغان.

تەزكىرە ئاپتورلىرى ئوسمانلى شائىرلىرى بىلەن نەۋائى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتىن سۆز ئاچقاندا، بەزىدە ئۇلارنىڭ نەۋائى بىلەن بىۋاستە كۆرۈشكەنلىكىنى، بەزىدە نەۋائى بىلەن مەكتۇپلاشقانلىقىنى، بەزىدە نەۋائىنىڭ شېئىرلىرىگە نەزىرە يازغانلىقىنى تىلغا ئالغان.

تەزكىرىلەردىن ۋە يېزىلغان نەزىرەلەردىن ئاناتولىيەدە نەۋائى تەسىرىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىنى ئىككى دەۋر بويىچە چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ. بىرىنچى دەۋر فاتىھ دەۋرىدۇر. بۇ دەۋردە بەزى دۆلەت خادىملىرى ۋە شائىرلار، يەنى مەھمۇد پاشا، سىنان پاشا، ئاھمەد پاشا ۋە كارامانلى نىزامى قاتارلىقلار ھېراتتىكى جامى ۋە نەۋائى بىلەن يېقىن ئالاقە ئورناتقان ۋە ئۇلارنىڭ ئىجادىيەتلىرى بىلەن ئۇچرىششقا باشلىغان. بۇ، 1465-يىلى تۈنجى دىۋاننى يازغان نەۋائىنىڭ شۆھرىتىنىڭ ئاشۇ يىللاردا ئاناتولىيەگە قەدەر يېتىپ بارغانلىقىنى كۆرستىپ بېرىدۇ. ئىككىنچى دەۋر بولسا بەيازىد II دەۋرىدۇر. بۇ دەۋردە نەۋائى تەرىپىدىن بەيازىدIIگە ئالاھىدە ھاۋالە بىلەن ئەۋەتىلگەن ئوتتۇز ئۈچ پارچە غەزەلگە ئاھمەد پاشا نەزىرە يېزىشقا بۇيرۇلغان. ئاھمەت پاشا نەۋائىنىڭ «ئان ئاڭ» ۋە «ئان بىرلە

بەھس» رادىفلىق غەزەللىرىنىڭ ھەر بىرىگە قىرىق پارچىگە يېقىن نەزىرە يازغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ غەزەللەر ئوسمانلىلار تۇپرىقىدا مەشھۇر شېئىرگە ئايلانغان ۋە نەۋائىنىڭ ئەسلى تەسىرىمۇ بۇ دەۋردە ھېس قىلىنىشقا باشلىغان. ھەتتا بۇ مەزگىلدە شائىرلار نەۋائىنىڭ ھايات سەرگۈزەشتىلىرىنىمۇ يېقىندىن ئۆگەنگەن.

تەزكىرىلەردىكى ئەڭ دىققەتنى تارتقان ۋە كېيىنكى كۆندە تەتقىقاتچىلار ئارىسىدا كۈچلۈك مۇنازىرە قوزغىغان بىر نۇقتا نەۋائى بىلەن ئاھمەت پاشانىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىدۇر. ئاھمەت پاشا فاتىھ سۇلتان مەھمەت دەۋرىدىكى ئەڭ مەشھۇر شائىر ئىدى. ئوسمانلىلارنىڭ شۇ دەۋردىكى يەنە بىر بۈيۈك شائىرى نەجاتىدىن باشلاپ شائىر ۋە تەنقىتچىلەرنىڭ كۆپ قىسمى ئۇنى «ئۇستاز» دەپ بىلگەن. بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئاھمەت پاشانىڭ شېئىرلىرى ھۆسەيىن بايقارانىڭ ئوردىسىدا ئوقۇلغان، جامى ئۇنىڭ شېئىرلىرىنى يۇقىرى باھالىغان. لېكىن تەزكىرىلەردىكى بەزى بايانلار كېيىنكى كۆندە كۈچلۈك مۇنازىرىلەرنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىغىمۇ سەۋەب بولدى. يۇقىرىدىمۇ بايان قىلىنغىنىدەك، ئاشىق چەلەبى تەرىپىدىن تىلغا ئېلىنغان «نەۋائى تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن ئوتتۇز ئۈچ پارچە غەزەل بەيازىد II نىڭ بۇيرىقى بويىچە ئۆرنەك قىلىپ يېزىش ئۈچۈن ئاھمەت پاشاغا بېرىلگەن» دېگەن مەلۇمات كىنالىزادە يازغان تەزكىرىدە تېخىمۇ كۈچەيتىلىپ، «ئاھمەت پاشانىڭ كۈچلۈك شېئىرلانى يېزىش خسلىتى نەۋائىنىڭ شېئىرلىرىنى ئوقۇغاندىن كېيىن باشلانغان» دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ مەلۇماتقا ئاساسەن 1840- يىلىدىن باشلاپ نۇرغۇن تۈرك ئالىملىرى ئاھمەت پاشانىڭ ئەدەبىي سالاھىيىتىنىڭ شەكىللىنىشىدە نەۋائىنىڭ كۈچلۈك تەسىرى بولغان دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ كەلگەن. بۈگۈنكى كۈندىمۇ بۇ قاراشنى ھىمايە قىلىدىغانلار يەنىلا كۆپ. لېكىن م. فۇئاد كۆپرۈلۈ بۇ خىل قاراشنى رەد قىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «نەۋائىنىڭ ئەسەرلىرى فاتىھ دەۋرىدىلا تۈركىيەدە شۆھرەت قازانغان ۋە ئاھمەت پاشامۇ ئۇنىڭغا نەزىرەلەر يازغان. لېكىن ئاھمەت پاشانىڭ ئەدەبىي سالاھىيىتىنىڭ شەكىللىنىشىدە نەۋائىنىڭ ھېچقانداق بىر تەسىرى بولمىغان ۋە بولالمايتتى. نەۋائىنىڭ شۆھرىتى تۈركىيەدە يېيىلغان چاغدا ئاھمەت پاشامۇ مەملىكەتنىڭ بۈيۈك شائىرى سۈپىتىدە تونۇلۇپ بولغان.»⑧

فۇئاد كۆپرۈلۈنىڭ قارىشىچە، نىيازى، شەيھى، ئاتايى ۋە مەلىھى قاتارلىق ئۇستات شائىرلارنىڭ تەسىرىدە يېتىشكەن، شۇنىڭدەك يەنە شېئىرلىرىدا ساۋەجى، كەمال خوجەندى، كاتىبى، ھاپىز ۋە جامى تەسىرلىرىمۇ كۆرۈلگەن ئاھمەت پاشا ئوسمانلى شائىرلىرى ئىچىدە نەۋائى شېئىرلىرى بىلەن ئەڭ دەستلەپ ئۇچراشقان ۋە نەۋائىنىڭ شېئىرلىرىگە تۇنجى بولۇپ نەزىرە يېزىش ئارقىلىق ئۇنىڭ تەسىرىنىڭ ئوسمانلىلاردا يېيىلىشىغا يول ئاچقان كىشى ئىدى.

تەزكىرىلەردە نەۋائى بىلەن بىۋاسىتە كۆرۈشكەنلىكى رىۋايەت قىلىنىدىغان شائىرلارمۇ بار. مەسىلەن، بەسرى، قەندى ۋە بەھىشتى قاتارلىقلار. بۇلاردىن بەسرىنىڭ نەۋائى شېئىرلىرىنى ئاناتولىيەگە تۇنجى قېتىم ئېلىپ بارغان كىشى ئىكەنلىكى تىلغا ئېلىنىدۇ. نەۋائىنىڭ ئاناتولىيەدىكى بەزى شائىرلار ۋە دۆلەت خادىملىرى بىلەن مەكتۇپلاشقانلىقىمۇ مەلۇم. مەنبەلەرگە قارىغاندا، نەۋائى بىلەن مەكتۇپلاشقانلاردىن بىرى باش ۋەزىر ھەم شائىر ماھمۇد پاشا (ئادنى) ئىدى. ئۇنىڭ ئاھمەد پاشا، ھايالى، رەھمى ۋە باقى قاتارلىق شائىرلارنىڭ شۆھرىتى ئارقىلىق خوراسان تەۋەسىدە يېقىندىن تونۇلغانلىقى ۋە ئەسەرلىرىنىڭمۇ بۇ تەرەپلەردە تەسىر كۆرسەتكەنلىكى تىلغا ئېلىنىدۇ.

فاتىھ ۋە بەيازىد II دەۋرلىرىدە ئىستانبۇل سارىيى (ئوسمانلى ئوردىسى) ھىرات سارىيى بىلەن، ئۇزۇن ھەسەن ئۇرۇشىدىن كېيىن ئاق قويۇنلۇ سارىيى بىلەن ناھايىتى دوستانە مۇناسىۋەتتە بولغان. ئىسلام شەرقى بولۇپمۇ تۈرك ئەللىرى بىلەن، ھەتتا ھىندى سارىيى بىلەن ئاناتولىيە ئوتتۇرىسىدا پىكرىي ۋە ئەدەبىي ئالاقىلار داۋام قىلغان. بۇ ئىككى ھۆكۈمدار باشقا مەملىكەتلەردىكى مەشھۇر ئالىم ۋە شائىرلارنى ئۆز سارىيىغا ئېلىپ كېلىشكە مۇمكىن بولمىسا، ئۇلارغا ھەدىيە ۋە جائىزە ئەۋەتىش، مەكتۇپلىشىش ئارقىلىق تۈرك ۋە ئىسلام ئەللىرى ئىچىدە مەنىۋىي نوپۇزىنى ئاشۇرۇشقا تىرىشقان. بەيازىد II مۇ دادىسىغا ئوخشاش مەشھۇر شائىر جامى بىلەن مەكتۇپلىشىپ تۇرغان ۋە ئۇنىڭغا ھەر يىلى مىڭ دىنار ئەۋەتكەن. نەۋائىنىڭ شۆھرىتىمۇ 15-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، يەنى بەيازىد II دەۋرىدە پۈتۈن تۈركىيەگە تارالغان. ئەسەرلىرى سارايدا ۋە ئەدەبىي سورۇنلاردا كۈچلۈك ئالقىشقا ئېرىشكەن. نەۋائى «دىۋان» دىمۇ ئوسمانلى ھۆكۈمدارلىرىنىڭ ئۆزىگە ھەدىيە ئەۋەتكەنلىكىدىن سۆز ئېچىلىدۇ. بۇ ۋاقىتتىن باشلاپ نەۋائىگە نەزىرە يېزىش ئوسمانلى شېئىرىيىتىدىكى مۇھىم بىر ئالاھىدىلىك سۈپىتىدە كۆرۈلۈشكە باشلىغان.

16-ئەسىردە ئوسمانلىلاردا دىۋان ئەدەبىياتى گۈللەنگەن. بۇ ئەسىردىكى ئوسمانلى ئەدەبىياتىدا جامى بىلەن نەۋائىنىڭ كۈچلۈك تەسىرى ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىدۇ. ئىران ئەدەبىياتى يېتىشتۈرگەن بۈيۈك كلاسسىكلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ۋەكىلى بولغان جامىنىڭ بىر يۈرۈش ئەسەرلىرى بۇ مەزگىلدە تۈركچىگە تەرجىمە قىلىنغان، بولۇپمۇ مەسنەۋىلىرى ئوسمانلى مەسنەۋىلىرىگە ئۈرنەك بولغان. نەۋائىغا كەلسەك، چاغاتاي ئەدەبىياتى مۇھىتىغا مەنسۇپ بۇ شائىرنىڭ شېئىرلىرى ئەدەبىي سورۇنلاردا يۇقىرى نوپۇزغا ئېرىشىپ، بىر مۇنچە ئەسەرلىرى تەرجىمە قىلىنغان ۋە تەقلىد قىلىنغان. نەۋائىغا بولغان مەپتۇنلۇق كۈچەيگەن. بەيازىد II نىڭ ئاماسيادىكى كۈتۈپخانىسىدا نەۋائىنىڭ «دىۋان»نى قويۇلغىنىدەك، ياۋۇز سۇلتان سەلىم (1512- 1520) نەۋائىنىڭ ئىجادىيىتىگە تولىمۇ

ھەيران ئىدى. قانۇنى سۇلتان سۇلايمان (1520ـ1566) مۇ نەۋائىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ۋە ئۇنىڭ ئۈچ پارچە كىتابىنى ئۆزىنىڭ كىتاپخانىسىغا ئالدۇرغان. نەۋائىنىڭ نوپۇزى ئاستىدا شېئىرلىرىگە چاغاتايچە نەزىرە يېزىش ئەۋج ئالغان، 16ـئەسىردە ياۋۇز سۇلتان سەلىمدىن باشلاپ ھاپىز، ئەجەم، نىيازى، سانى، ئازمى، سەلاھى، كۇرت شۇكرۇ ۋە ھازانى قاتارلىق بىر مۇنچە شائىر نەۋائىگە چاغاتايچە نەزىرەلەر يازغان. چاغاتاي شېئىرىيىتىدە نەۋائىگە نەزىرە يېزىش تۈركىيىدە كېيىنكى ۋاقىتلاردا تېخىمۇ كۈچىيىپ مودىغا ئايلانغان. بۇ مودا تانزىماتقا قەدەر (1840ـيىلى) كۈچلۈك تۈردە داۋام قىلغان.⑨ ئاناتولىيىدە كېيىنكى ۋاقىتلاردا خەمسە يازغان بارلىق شائىرلار نەۋائىنىڭ نامىنى تىلغا ئېلىشنى ئۇنۇتمىغان. مەسنەۋىچىلەرمۇ ئۇنىڭ مەسنەۋىلىرىدىن پايدىلانغانلىقى ئۈچۈن ئەسەرلىرىنىڭ مۇقەددىمىلىرىدە نەۋائىنىڭ نامىنى ھۆرمەت ۋە سۆيگۈ بىلەن تىلغا ئالغان. دۇكاكىنزادە ياھيا بەي «گۈلشەنى ئەنۋار» دېگەن مەسنەۋىسىدە نەۋائىنى مۇنداق تەرىپلەيدۇ:

مىر نەۋائى گۈلى بىخاردۇر،
خەمسەسى بىر نافەئى تاتاردۇر.
سۆزلەرىدۇر ئىشق ئودىنۇن سەرسەرى،
ھەر بىرى بەھرى غەزەلۈن گەۋھەرى.
ۋەسفەددەمەم زاتى خىرەد مەندىنى،
ئەينى ئەجەم گۆرمەدى مانەندىنى،
گەرچى سەقىل ئولدى ۋەلى زەر گىبى،
سۆزلەرىنۈن قىممەتى گەۋھەر گىبى⑩ .

يەشمىسى:

مىر نەۋايى تىكەنسىز گۈلدۇر،
خەمسەسى تاتارنىڭ مۇشكىدۇر،
سۆزلىرىدۇر ئىشق ئوتىنىڭ شاملى،
ھەر بىرى غەزەل بەھرىنىڭ گۆھىرى،
تەرىپلەش قىيىن پاراسەت زاتى مەندىنى،

شۇ ئەجەم كۆرمىدى ئۇنىڭ خىلىنى،
گەرچە ۋەزنى بولسىمۇ ئالتۇن كەبى،
سۆزلىرىنىڭ قىممىتى گۆھەر كەبى،

باشقا ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلىش بىلەن بىرلىكتە جامىنىڭ بىر مۇنچە ئەسەرلىرىنى تەرجىمە قىلغانلىقى ئۈچۈن «جامىئى رۇم» دېگەن لەقەم بىلەن تونۇلغان شائىر لامىئى «فەرھاتنامە» دېگەن ئەسىرىنى نەۋائىنىڭ مەسنەۋىلىرىدىن پارچىلار توپلاش ئارقىلىق ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن. تۈرلۈك سەۋەبلەر بىلەن ئىران ۋە خوراساندىن تۈركىيەگە كەلگەن شائىرلارمۇ نەۋائىنىڭ شۆھرىتىنى تارقىتىش خۇسۇسىدا تەسىرلىك رول ئوينىغان. بۇلاردىن جەملىنىڭ سۇلتان سۇلەيمان ۋە ئىبراھىم پاشانىڭ نامىغا ئاتاپ تۈزگەن چاغاتايچە دىۋانى ئومۇمەن باشتىن ئاخىر نەۋائىغا يېزىلغان نەزىرە بىلەن تولغان.⑪ تەزكىرىلەردە نەۋائىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان شائىرلارنىڭ خېلى كۆپ ئىكەنلىكىدىن سۆز ئېچىلىدۇ. بەزى تەتقىقات نەتىجىلىرىگە قارىغاندا، 15-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن تارتىپ تاكى 19-ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغىچە بولغان مەزگىللەردە ئوسمانلى مۇھىتىدا يېتىشكەن شائىرلار ئىچىدە 26 نەپەر شائىرنىڭ ئىجادىيىتىدە نەۋائىنىڭ تەسىرى كۆرۈلگەن. دەسلەپ باغدادتا كېيىن ئىستانبۇلدا ياشىغان ئەزەرى شائىرى فۇزۇلى نەۋائىنىڭ ئەڭ كۈچلۈك تەسىرىگە ئۇچرىغان شائىر ئىدى. نەۋائىگە نەزىرە يېزىشتىمۇ فۇزۇلى ھەممىنىڭ ئالدىدا تۇرغان. ئۇنىڭدىن قالسا ئوسمانلى شائىرى مۇھىيى ئىككىنچى ئورۇندا تۇرغان. مۇھىيى نەۋائىگە ئاتاپ 61 پارچە نەزىرە يازغان.⑫ ئوسمانلى ئەدەبىياتىدا نەۋائىگە يېزىلغان نەزىرەلەر ئومۇمەن نەۋائىنىڭ شېئىرلىرىنى تەقلىد قىلىش، نەۋائى بىلەن بەسلىشىش ۋە نەۋائىنىڭ نامى ۋە ئۇسلۇبىغا شېئىرلىرىدا ھەقلىق باھا ۋە ئورۇن بېرىشتىن ئىبارەت ئۈچ خىل شەكىل بىلەن يېزىلغان. 18- ئەسىردە ياشىغان مەشھۇر شائىر نەدىمنىڭ نەۋائىنىڭ تىلى ۋە ئۇسلۇبىدا يازغان بىر نەزىرەسىدە مۇنداق دېيىلىدۇ:

بارۇپ كۆيىنغا يىغلاماق تىلەدىم بىر سەدا تارتۇپ،
يۈگۈردى مىن سارى ئول غەمزە تىغى سۇرمە سا تارتۇپ.
ئالۇپ تىغىگى ئىلگە ساچى زىرھىن سالمىش ئارھايا،
مىنىڭ قەسدىمگە قىلمىش ئۈچ تولۇق جامى سەفا تارتۇپ.
ئۇش ئول ئاھۇ كۆزىن قىلماغ ئىچۈن قيماچ ئۆزە قيماچ،

.سالار دۇنىياله نەخۇەت سۇرمەسىن ئۇل پۇر جەفا تارتۇپ
سەرئى كۇيىنغا بارماق ئىختىيارىم بىلە تۇر سانمان،
⑬.گۆنۈلنى ئىلتۇرۇپ قۇۋۋەت بىلە زۇلفى دۇتا تارتۇپ

نەۋائىنىڭ «دىۋان» دىكى شېئىرلىرى ۋە مەسنەۋىلىرىدىن باشقا تەزكىرە ۋە مۇئامماللىرىمۇ ئاناتولىيە شائىرلىرىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن. بولۇپمۇ ئۇنىڭ «مەجالىسۇن نەفائىس» دېگەن تەزكىرىسى 15-ئەسىردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت تارىخىنى يورۇتىشتا مۇھىم مەنبە بولغاندىن سىرت ئاناتولىيە تەزكىرىلىرىگە ئۈرنەك بولۇش رولىنى ئوينىغان. ئوسمانلى ئەدەبىياتىدىكى تۇنجى شائىرلار تەزكىرىسى شەھىنىڭ 1538-يىلى نەۋائىنىڭ «مەجالىسۇن نەفائىس» كە تەقلىد قىلىپ يازغان «ھەشت بەخشت» دېگەن ئەسىرى ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن لاتىفى، ئاشىق چەلەبى، بەغدادلى ئەھدى، ھاسان چەلەبى ۋە ئالى تەزكىرىلىرى يېزىلغان.⑭ نەۋائىنىڭ تەسىرى ھەققىدە مەشھۇر ئەزەرى ئالىمى، تىلشۇناس ئاھمەت جافەرئوغلۇ مۇنداق دەيدۇ: «پۈتۈن ھاياتىنى ئاڭلىق ھالدا تۈرك تىلىگە ۋە تۈرك مەدەنىيىتىگە بېغىشلىغان ئەلشىر قىلغان داۋاسىنىڭ نەتىجىلىرىنى كۆرمىگەن بولسىمۇ، ئۆلۈمىدىن كېيىن نەچچە مىڭ كىلومېتىر يىراق جايلاردىن، يەنى ئىراندىن، تۈركىيەدىن، ئەزەربەيجاندىن، سۈرىيەدىن، ھىندىستاندىن ۋە ھېراتتىن توپ—توپى بىلەن يېتىشىپ چىققان نەچچە يۈز شاگىرتى ئۇنىڭ قۇرغان ئەدەبىيات مەكتىپىنى ۋە ئەدەبىي چاغاتاي شىۋىسىنى تۈركلۈكنىڭ ھەر بىر بولۇڭىغا قەدەر ئېلىپ باردى. ئوسمانلى ئەدەبىياتىنىڭ ئاھمەدى دائى، كارامانلى نىزامى، بەھتى، ئەمرى، دۇكاكىنزادە ئاھمەت، زافى، فۇزۇلى، كاتىبى تەخەللۇسىدىكى سەيدى ئالى رەئىس، نەدىمى قەدىم، فاسىھ ئاھمەت دەدە، نەدىم، شەيخ گالىب، مۇۋاككىدزادە م. پېرتېۋ، بەنلىزادە م. ئىززەتبەگ ۋە رەفئى ئامىدى قاتارلىق شائىرلىرى چاغاتايچە شېئىرلار يېزىشقا باشلىدى. بۇ شېئىرلار چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ ۋە ئەلشىر نەۋائىنىڭ ئوسمانلى ئەدەبىياتىدىكى تەسىرىنىڭ مۇھىم ئۈرنەكلىرىدۇر.»⑮ ھەققەتەن نەۋائىنىڭ «دىۋان»لىرىدىكى 2600 دىن كۆپرەك غەزىلى ھەم ئوتتۇرا ئاسىيادا ھەم ئاناتولىيەدە كۆپ ئوقۇلغان ئىدى. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغىنىدەك، نەۋائىنىڭ ئەدەبىي تەسىرىگە يانداشىپ، ئۇنىڭ تىلى— چاغاتاي تىل شىۋىسىمۇ ئەزەرى، تۈركمەن ۋە ئوسمانلى ئەدەبىياتىدا ئۆزىنىڭ تەسىرىنى كۆرسەتكەن ۋە نەۋائىنىڭ ئىزىدىن ماڭغان شائىرلارنىڭ ئىجادىيىتىدە تەدبىقلانغان. نەتىجىدە ئىدىقۇت ئۇيغۇر تىلى ۋە خاقانىيە تۈركچىسى ئاساسىدا شەكىللەنگەن چاغاتاي تىل شىۋىسىنىڭ قوللىنىلىش دائىرىسى تېخىمۇ كېڭەيگەن، نوپۇزى تېخىمۇ ئۆرلىگەن. بۇ تەسىر

مەسلىسىنى فۇئاد كۆپرۈلۈ «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى» يازغان «چاغاتاي ئەدەبىياتى» دېگەن ئەسىرىدە «تامامەن ئاڭلىق ۋە پىلانلىق بىر غەيرەت بىلەن چاغاتايچىنى پارسچىدىن ھېچقانداق بىر شەكىلدە كەينىدە قالمىغان، تېخىمۇ توغرىسى ئوخشاش شەكىلگە ئاساسەن ئىشلەنگەن بىر كلاسسىك شېئىر تىلىگە ۋە بىر مەدەنىيەت تىلىغا ئايلاندۇرغان نەۋائىنىڭ زور تەسىرى ئەسلى بۇنىڭدىن (15-ئەسىردىن-ئا) كېيىنكى ئەسىرلەردە ئۆزىنى كۆرسەتتى، نەۋائى دەۋرىدە تۈرك دۇنياسىغا چېچىلغان ساغلام ئۇرۇقلار 16-ئەسىردىن باشلاپ ھەر تەرەپتە مول ھوسۇللارنى بەردى. نەۋائىنىڭ ئۇتۇق قازانغان ئەڭ چوڭ ئىشى ئەڭ مەشھۇر ئەجەم ئۇستادلىرى بىلەن بىر قاتاردا ئورۇن ئېلىشقا ئىمكانىيەت ياراتقان كەڭ ۋە تەۋرەنمەس شۆھرىتى سايىسىدە چاغاتايچىنى يالغۇز تىمۇرىيلار ۋە چاغاتايلار ئارىسىدىلا ئەمەس، بەلكى يەنە قەشقەردىن قازانغا، قىرىمدىن تەبرىزگە ۋە ئىستانبۇلغا قەدەر پۈتۈن تۈرك ئەدەبىي مۇھىتىدا مەنىۋىي ئېتىبارغا ئېرىشتۈرگەنلىكىدۇر»⑯ دەپ تەرىپلىگەن.

16-ئەسىردىن باشلاپ ماۋەرائۇننەھرى، خوراسان، ھىندىستان (ھۆكۈمدار سارىيىدا)، خارەزم، قازان، قىرىم، ئىراندا ۋە ھەتتا تۈركمەنلەر ئارىسىدا نەۋائى تىلى يەنى چاغاتايچە يۈكسەك بىر مەدەنىيەت تىلى دەپ چۈشىنىلگەن ۋە «ئېرىشىش مۇمكىن ئەمەس بىر ئىدىئال ئۆرنەك» دەپ قارالغان نەۋائى ئەسەرلىرى بىلەن تونۇشۇش ئەدەبىي مەدەنىيەتنىڭ تولۇقلىنىشى ئۈچۈن زۆرۈر دەپ ھېساپلانغان. شۇ ۋەجىدىن نەۋائى ئەسەرلىرىنى ئاسان ئوقۇش ۋە ياخشى چۈشىنىش مەقسىتىدە بۇ مەزگىلدىن باشلاپ بىر مۇنچە لۇغەتلەر، گراماتىكا كىتابلىرى ۋە ئانتولوگىيە ئەسەرلىرى تۈزۈلگەن. ئوتتۇرا ئاسىيادا، ئىراندا، ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىدە، ئەزەربەيجاندا ۋە ھىندىستاندا ھازىرغا قەدەر تۈزۈلگەن چاغاتاي شىۋىسىدىكى گراماتىكا كىتابلىرى ۋە لۇغەتلەرنىڭ سانى خېلىلا كۆپ. ئالاھىدە دىققەتنى تارتىدىغان بىر نۇقتا شۇكى، بۇ ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسى نەۋائىغا بېغىشلانغان. بۇنىڭ ئىچىدە بۇ يەردە تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىكى 16-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئاناتولىيەدە تۈزۈلگەن چاغاتايچە-تۈركچە «ئابۇشكا لۇغىتى» دۇر. ئاپتورى ۋە ئەسلى نامى نامەلۇم بولغان بۇ لۇغەتنىڭ تۇنجى ماددىسى «قىرى ئايال» ياكى «ياشانغان ئەر» مەنىسىدىكى «ئابۇشكا» دېگەن سۆز بىلەن باشلانغاچقا، ئىلىم ساھەسىدە ئاشۇ نام بىلەن ئاتاش ئومۇملاشقان. ئاساسلىقى نەۋائىنىڭ ئەسەرلىرىدە ئۇچرايدىغان چاغاتايچە سۆزلەرنى ئوسمانلى تۈركچىسى بويىچە چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن تۈزۈلگەن بۇ لۇغەتتە يەنە مەۋلانە لۇتفى، مىر ھەيدەر مەزجۇپ، سۇلتان ئىسكەندەر مىرزا، ھۆسەيىن بايقارا ۋە بابۇر مىرزا قاتارلىق ئەدىبلەرنىڭ ئەسەرلىرىدىنمۇ ئۆرنەك ۋە مىساللار بار. ئىككى مىڭغا يېقىن سۆزلۈكنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ۋە كېيىنكى باشقا بارلىق چاغاتايچە لۇغەتلەرگە مەنبە بولغان بۇ ئەسەر ناھايىتى ئەستائىدىل تۈزۈلگەن

بولۇپ، پايدىلىنىشقا تولىمۇ ئەپلىك بىر لۇغەتتۇر. بۇ لۇغەتنى تۈزۈشتە نەۋائىنىڭ 19 پارچە ئەسىرىدىن پايدىلىنىلغانلىقى مەلۇم. ھازىر بۇ لۇغەتنىڭ 1552 – يىلىدىن كېيىن كۆچۈرۈلگەن ھەر خىل نۇسخىلىرى ئىستانبۇل، ۋېنا، سانكىت پېتېربورگ، لېيدېن ۋە ميۇنخېن قاتارلىق شەھەرلەرنىڭ كۇتۇپخانىلىرىدا ساقلىنىۋاتىدۇ. بۇنىڭ بەزى نۇسخىلىرى نەۋائىنىڭ نامىغا باغلىنىپ «لۇغەتى مەۋلانە نەۋائى» (لېيدېن ئاكادېمىيىسىدىكى نۇسخا)، «ئەل لۇغەتۇن نەۋائىيە ۋەلستىشھەدۇل چاغاتائىييە» (سانكىت پېتېربورگ خەلق كۇتۇپخانىسىدىكى نۇسخا)، «لۇغەتى مىر ئەلىشىر نەۋائى» (لېيدېندىكى يەنە بىر نۇسخا)، «ئەل لۇغەتۇ ئەلا لىسانى نەۋائى» (سانكىت پېتېربورگ تاشقى ئىشلار كۇتۇپخانىسىدىكى نۇسخا) دېگەن نامدا ئاتالغان. بۇنىڭدىن باشقا سانكىت پېتېربورگدا چاغاتايچە–پارسچە تۈزۈلگەن «لۇغەتى نەۋائى» دېگەن بىر لۇغەتمۇ بار. سانكىت پېتېربورگ خەلق كىتاپخانىسىدىكى نۇسخا 1869-يىلى ۋېلىئامىنوف زېرنوف تەرىپىدىن «چاغاتايچە–تۈركچە لۇغەت» دېگەن نامدا نەشر قىلىنغان. ئارمىن ۋامبېري باشقا بىر نۇسخىنى 1862– يىلى بۇداپېشتتا «ئابۇشقا، چاغاتايچە–ئوسمانلىچە سۆزلۈك» دېگەن نامدا، سۆزلۈكلەرنىڭ لاتىنچە تەرجىمىسىنىمۇ بىرىش شەكلى بىلەن نەشر قىلغان⑰.

ئوسمانلىلاردا نەۋائىنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەستلەپكى تەتقىقاتلار ياۋۇز سۇلتان سەلىم دەۋرىدە باشلانغان. «ئابۇشقا لۇغىتى» نەۋائىنىڭ ئەسەرلىرى ھەققىدە ئاناتولىيەدە بارلىققا كەلگەن تۇنجى ئىلمىي ئەسەردۇر. بۇ دەۋردە يەنە ھاكىم شاھ مۇھەممەد كازۋىنى «مەجالىسۇن –نەفائىس»نى پارىسچىغا تەرجىمە قىلىشقا باشلىغان، بۇنىڭ تەرجىمىسى قانۇنى سۇلتان سۇلايمان دەۋرىدە تاماملانغان. 16-ئەسىردە يېزىلغان شائىرلار تەزكىرىلىرىدە نەۋائى كۆزگە چېلىقمايدۇ، لېكىن 17-ئەسىردىن ئېتىبارەن نەۋائىنىڭ نامى شائىرلار تەزكىرىلىرىدە كۆرۈلۈشكە باشلايدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئوسمان(1618-1622) II نىڭ دىۋان كاتىپلىرىدىن ئەدىرنەلىك مەھمەد بىن مەھمەدنىڭ «نۇخبەتۇت تەۋارىخ ۋەل ئەخبار» دېگەن ئەسىرىدە، مۇستافا ئالىنىڭ «مەناقىبى ھۈنەرۋەران»، كاتىپ چەلەبىنىڭ «كەشفۇز زۇنۇن» ۋە «سۇللەمۇل ۋۇسۇل»، مۇستەقىمزادە سۇلەيمان سادەددىنىنىڭ «مەجەللۇتۇن نىساب» ۋە «تۇخفەئى خەتتاتىن» دېگەن ئەسەرلىرىدە، نەۋائىنىڭ «تارىخى مۇلۇكى ئەجەم» ناملىق ئەسىرىنىڭ تۈركچە تەرجىمىسى بولغان فەنايىنىڭ «تارىخى فەنايى» دېگەن ئەسىرىدە، ئاپتورى نامەلۇم بولغان «گەرىدە تەلقىيان»دا، سۇلەيمان فەھمىنىڭ «سەفىنەتۇش–شۇئەرا» دېگەن تەزكىرىسىدە لەبىبىنىڭ «جەۋاھىرى مۇلتەقەتە» دېگەن ئەسىرىدە نەۋائى ھەققىدە

مەلۇمات بېرىلگەن. نەۋائى ھەققىدىكى ئىزدىنىش ۋە تەتقىقاتلار تانزىماتتىن كېيىنكى تۈرك ئەدەبىياتىدىمۇ داۋام قىلغان. زىيا پاشا «خارابات» دېگەن ئەسىرىدە نەۋائىنىڭ ئەسىرىدىن ئۆرنەك ئالغان. ئاھمەت ۋەفىق پاشانىڭ «لەھچەئى ئوسمانى»، شەيخ سۇلەيمان بۇخارىنىڭ «لۇغەتى چاغاتايى ۋە تۈركى ئوسمانى»، ئاھمەت رىفاتنىڭ «لۇغەتى تارىخىيە ۋە جۇغرافىيە»، شەمسەتتىن سامىنىڭ «قامۇسۇل ئالەم» ۋە مەھمەد سۇرەييانىڭ «سىجىللى ئوسمانى» قاتارلىق تىل، تارىخ ۋە جۇغراپىيەگە ئائىت ئەسەرلەردە نەۋائى ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ھەققىدە سۆز ئېچىلغان.⑱ شۈبھىسىزكى، نەۋائى ھەققىدە يېزىلغان ئەسەرلەر بۇنىڭ بىلەنلا چەكلىنىپ قالمىغان. 1923-يىلى ئاناتولىيەدە تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن يېڭىدىن تەسىس قىلىنغان تۈرلۈك ئىلمىي ئورگانلاردا ۋە ئالى مەكتەپلەرنىڭ تىل، تارىخ ۋە ئەدەبىيات فاكۇلتېتلىرىدا نەۋائى ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلىرى تېخىمۇ كەڭ دائىرىلىك ۋە سىستېمىلىق تەتقىق قىلىنىشقا باشلاپ، بۇ مەملىكەتتە «نەۋائىشۇناسلىق» ئىلمىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس سېلىنغان. بۇ ساھەدە نەجىب ئاسىم، ھۈسەيىن كازىم قەدرى، راگىب ھۇلۇسى ئۆزدەم، بەسىم ئاتالاي، فۇئاد كۆپرۈلۈ، تاھىر شاكىر چاغاتاي، ئابدۇلقادىر ئىنان، رەشىد رەھمەتى ئارات، ئالى نىھات تارلان، ئا. زەكىي ۋەلىدى توغان، ھاسان ئەرەن، ئاگاھ سىررى لەۋەند، سائادەت چاغاتاي، ئاھمەت ئاتەش، ئاھمەت جافەرئوغلۇ، ئىبراھىم كافەسئوغلۇ ۋە كەمال ئەرسلان قاتارلىق ئالىملار چوڭقۇر تەتقىقاتى ۋە يۇقىرى ئىلمىي قىممەتكە ئىگە بىر يۈرۈش ئەسەرلىرى بىلەن يول ئېچىش رولىنى ئوينىغان. بۇنىڭدىن باشقا تۈرك ئالىملىرى نىكىتىسكىي، بېلىن، بارتولد، ساموئيلوۋىچ ۋە روماسكېۋىچ قاتارلىق ئالىملارنىڭ نەۋائى ھەققىدىكى ئەسەرلىرىنىمۇ تۈركچىگە تەرجىمە قىلىپ، نەۋائىشۇناسلىق ئىلمىنىڭ تەرەققىياتىنى مۇھىم تەتقىقات مەنبەلىرى بىلەن تەمىنلىگەن. بولۇپمۇ نەۋائى تۇغۇلغانلىقىنىڭ 500 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن 1941–يىلى ئۆتكۈزۈلگەن خاتىرىلەش مۇراسىمى تۈركىيىدىكى نەۋائىشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ بۇرۇلۇش نوقتىسىغا ئايلاندى. يەنە نەۋائى تۇغۇلغانلىقىنىڭ 525 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن 1966 – يىلى 2 – ئاينىڭ 9 – كۈنى ئۆتكۈزۈلگەن خاتىرىلەش مۇراسىمىدا نەۋائىنىڭ ھاياتى، ئەسەرلىرى، سەنئىتى ۋە سالاھىيىتىنى تۈركىيە جەمئىيىتىدە ۋە باشقا ئەللەردە ياشايدىغان تۈركىيلەر ئارىسىدا كەڭ تونۇشتۇرۇشتىن ئىبارەت چوڭ بىر تەتقىقات پىلانى قوبۇل قىلىنغان. تەتقىقات قارارى بويىچە تۈركىيە تىل جەمئىيىتى ئاگاھ سىررى لەۋەندكە نەۋائى ئەسەرلىرىنى نەشرگە تەييارلاش ۋەزىپىسىنى تاپشۇرغان. ۋەزىپە تېزلا تاماملىنىپ نەۋائىنىڭ كۇللىياتى نەشر قىلىنغان. بۇ كۇللىياتقا كىرگۈزۈلگەن ھەر بىر ئەسەر تەتقىقات، مەتىن (ئەسلى تېكىست)، تەرجىمە ۋە ئىندېكىستىن ئىبارەت تۆت چوڭ مەزمۇن بويىچە تەييارلانغان.

نەۋائى ۋاپاتىنىڭ 500 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن 2001–يىلى 1–ئاينىڭ 16–كۈنى ئىستانبۇل بۈيۈك شەھەر بەلەدىيەسى (ۋالىلىقى) نىڭ باشقۇرۇشىدا يەنە بىر قېتىم نەۋائىنى خاتىرىلەش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى. بۇنىڭدىن باشقا ئالى مەكتەپلەرنىڭ مەخسۇس تېمىدىكى تەتقىقاتلىرىنىڭ سىرتىدا، تىل، تارىخ، ئەدەبىيات، ھوقۇق، پەلسەپە، دىن، ئەخلاق، تەزكىرە، سەنئەت ۋە فولكلور پەنلىرى بويىچە دوتسېنتلىق، دوكتۇرلۇق، ماگىستىرلىق ۋە باكالاۋىرلىق ئىلمىي ئۇنۋانلىرىنى ئېلىش ئۈچۈن يېزىلغان ئەسەرلەر ئىچىدە، تۈرلۈك ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلىرىدا ئوقۇلغان ماقالىلار توپلىمىدا، تەتقىقات مەركەزلىرى ۋە ئۇنىۋېرسىتېتلارنىڭ ئىلمىي ژۇرناللىرىدا ۋە ھەر خىل جەمئىيەتلەر تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان ئەدەبىي ژورناللارنىڭ سەھىپىلىرىدە نەۋائى ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى تېما قىلغان نەچچە يۈزلىگەن ماقالىلارنى ئۇچرىتىشقا بولىدۇ. نەۋائىنىڭ ھاياتى يازغۇچى، شائىرلار ۋە سەنئەتكارلارنىڭمۇ ئىجادىيەت تېمىسىگە ئايلانغان. بۈگۈنكى تۈركىيە جەمئىيىتىدە نەۋائىنىڭ نامىنى ۋە ئەدەبىي سالاھىيىتىنى بىلمەيدىغان بىرمۇ ئىنسان يوق دېيىشكە بولىدۇ. بۇ دۆلەتتە نەۋائى تىلغا ئېلىنسىلا چوڭ–كىچىك ھەرقانداق بىر تۈرك قايسى سالاھىيەتتە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ھامان «نەۋائى ئۇيغۇر تۈركلىرىدىن كېلىپ چىققان»، «قاراخانىيلار دەۋرىدىن كېيىن تۈركلەردىن چىققان ئەڭ بۈيۈك شائىر ۋە مۇتەپەككۇر»، «چاغاتاي تىلى نەۋائى تىلىدۇر»، «چاغاتاي ئەدەبىياتى نەۋائى ئەدەبىياتىدۇر»، «كېيىنكى 500 يىلدىكى تۈرك شائىرلىرىنىڭ ئۇستازى» دېگەن ئۇقۇملارنىڭ خالىغان بىرى بىلەن تەرىپلەپ بېرىدۇ.

قىسقىسى، 15-ئەسىردە ھىراتتا يېتىشكەن ئەلشىر نەۋائى ئاشۇ دەۋردىلا سىبىرىيىدىن بالقانغا قەدەر بولغان رايونلاردىكى ئەڭ مۇۋەپپىقىيەت قازانغان شائىرغا ئايلانغان. ئۇ ئەدەبىي ئەسەرلىرى ئارقىلىق تۈركىي تىلنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قۇرۇشقا تىرىشقان. ھازىر ئارىدىن 500 يىل ئۆتكەن بولسىمۇ، ئۇ يەنىلا بۇ چوڭ ۋە ئەھمىيەتلىك ساھەنىڭ ئەڭ بۈيۈك سىماسى سۈپىتىدە ئارىمىزدا ياشىماقتا. نەۋائىنىڭ ئۆزىمۇ ھەر ۋاقىت ھۆرمەت بىلەن ئەسلىنىدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ يەتكەن ۋە بۇ ھېسلىرىنى «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن»نىڭ ئاخىرىدا «ئۈمىد ئۇل كىم بۇ فەقىرنى خەير دۇئاسى بىلە ياد قىلغايلار ۋە رۇھۇمنى ئانىڭ بىل شاد قىلغايلار» دېگەن قۇرلار ئارقىلىق ئىپادە قىلغان⑲.

مەنبەلەر:

①جون پائۇل روكس : «تۈركلەرنىڭ تارىخى»(تىنچ ئوكياندىن ئاق دېڭىزغىچە 2000 يىل)، تۈركچە، 339 – بەت، 2007 – يىلى، ئىستانبۇل، كابالچە نەشرىياتى.

②ئاھمەت جافەرئوغلۇ : «تۈرك تىلى تارىخى»، تۈركچە، 2- توم، 215 – بەت، 1984 – يىلى، ئىستانبۇل، ئەندۇرۇن نەشرىياتى.

③زەھىرىددىن مۇھەممەد بابۇر: «بابۇرنامە»، ئۇيغۇرچە، 319–بەت، 1992 – يىلى، بېيجىڭ، مىللەتلەر نەشرىياتى.

④ۋ. بارتولد، م. فۇئاد كۆپرۈلۈ: «ئىسلام مەدەنىيىتى تارىخى»، تۈركچە، 87–بەت، 2004–يىلى، ئەنقەرە، ئاقچاغ نەشرىياتى.

⑤جەمال كۇرناز : «تۈركىيە – ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي ئالاقىلىرى»، تۈركچە، 188 – 201، - 203 – بەتلەر، 1999 – يىلى، ئەنقەرە، ئاقچاغ نەشرىياتى.

⑥رەشىد رەھمەتى ئارات : «قۇتادغۇ بىلىگ«، I، مەتىن ، تۈركچە، 36 – 37، – بەتلەر، 1979- يىلى، ئەنقەرە، تۈرك تىل قۇرۇمى نەشرىياتى.

⑦ئا.زەكىي ۋەلىدى توغان : «ئومۇمىي تۈرك تارىخىغا كىرىش»، تۈركچە، 386 – بەت، 1981 – يىلى، ئىستانبۇل، ئەندۇرۇن نەشرىياتى.

⑧م. فۇئاد كۆپرۈلۈ : «تۈرك ئەدەبىياتى تارىخى»، تۈركچە، 380 – بەت، 2004 – يىلى، ئەنقەرە، ئاقچاغ نەشرىياتى.

⑨م. فۇئاد كۆپرۈلۈ، يۇقىرىقى ئەسەر، 387 ـ، 391 – بەتلەر.

⑩مۇستافا ئىسەن : «قارشى تەرەپتىن بىر سادا»، «دىۋان ئەدەبىياتى ۋە بالقاندا تۈرك ئەدەبىياتىغا دائىر ماقالىلار»، تۈركچە، 304 – بەت، 1997 – يىلى، ئەنقەرە، ئاقچاغ نەشرىياتى.

⑪م. فۇئاد كۆپرۈلۈ، يۇقىرىقى ئەسەر، 391–بەت.

⑫مۇستافا ئارسلان : «16 – ئەسىردىكى ئاناتولىيە ساھەسىدە نەۋائىنىڭ مۇھىم بىر ئىزچىسى—مۇھيى ۋە ئۇنىڭ نەزىرەلىرى»، «مودېرن تۈركلۈك تەتقىقاتلىرى ژۇرنىلى»، تۈركچە، 2007 – يىلى، 4-سان، 66 – بەت.

⑬مەتىن ئاققۇش : «تارىخى ۋە ئەدەبىي بىر ئوبراز سۈپىتىدە نەۋائى ۋە نەۋائىنىڭ ئەسەرلىرىدە ئىنسان مەسىلىسى»، «ئاتاتۈرك ئۇنىۋېرسىتېتى تۈركىيات تەتقىقاتلىرى ئىنستىتۇتى ژۇرنىلى»، تۈركچە، 2002 – يىلى، 19 – سان، 129 ـ، 130–بەتلەر.

⑭م. فۇئاد كۆپرۈلۈ، يۇقىرىقى ئەسەر، 404 – بەت.

⑮ئاھمەت جافەرئوغلۇ ، يۇقىرىقى ئەسەر، 219 ـ، 220 – بەتلەر.

⑯ئاھمەت بىجان ئەرجىلاسۇن : «تۈرك تىلى تارىخى»(باشلانغۇچتىن 20ـئەسىرگە قەدەر)، تۈركچە، 410 – بەت، 2007 – يىلى، ئەنقەرە، ئاقچاغ نەشرىياتى.

⑰«تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى»(«ئابۇشقا» ماددىسى)، تۈركچە، 1 – توم، 91 – بەت، 1968 – يىلى، ئىستانبۇل، مىللىي مائارىپ نەشرىياتى.

⑱رىدۋان جانىم : «تۈرك كۈلتۈر ۋە ئەدەبىياتىدا ئەلىشىر نەۋائىي ھەم تۈركىيەدە ئەلىشىر نەۋائىي تەتقىقاتلىرى»، «ئاتاتۈرك ئۇنىۋېرسىتېتى تۈركىيات تەتقىقاتلىرى ئىنىستىتۇتى ژۇرنىلى»، تۈركچە، 2002 – يىلى، 19– سان، 138 – بەت.

⑲ئاھمەت جافەرئوغلۇ ، يۇقىرىقى ئەسەر، 220 – بەت.

مەنبەسى :«بۇلاق» ژورنىلى 2010ـيىل 4ـسان.